

'İşlevsel Dilbilgisi' nedir?¹

3

Gerjan van Schaaijk

Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul

0 Giriş

Bu makaledeki birincil amaç, Eylül 1996'dan beri Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretilen bir dilbilim kuramı olan İşlevsel Dilbilgisi (bundan böyle İD) kuramının Türk okurlara tanıtılmasıdır. İkinci amaç ise bu kuramın, Türkçe dilbilimsel verilerin betimlenmesinde sağlam bir temel oluşturması ve kuramsal temel hareket noktaları sağlanarak karmaşık görünen pek çok olgunun 'işlevsel bir biçimde' açıklanabilir olması bakımından Türkçe için son derece geçerli olduğunun gösterilmesidir. Ancak bu yazıda ne İD'ni ne de İD'nin Türkçe üzerine yapılmış dilbilimsel çalışmalarla ilişkisini 'derinlemesine çözümlemek' ya da 'değerlendirmek' gibi bir amaç güdülmektedir; bu çalışma yalnızca, sözdizim dışındaki dilbilimsel tabakaları kapsamayı hedefleyen yaklaşımlara ilgi duyanların 'gözünü açma' işlevi taşımaktadır. Bu yüzden, bu çalışmanın gerek doğası gerekse sınırlılığı nedeniyle kimi ayrıntılar tartışmadan bırakılmak zorundadır.

Birinci Bölümde, yöntemsel öncüller bakımından İD'nin ne olma iddiası taşıdığı kısaca tanımlanacaktır. Bölüm 1.1.'de kuramın gücü üzerindeki ana kısıtlamalar açıklanacak, bölüm 1.2.'de dilbilimsel betimlemenin temel düzeyleri sunulacaktır.

İD'nin Türkçe'ye uygulanmasına gelince, bölüm 2.1.'de edimbilimsel kavramların kurucu sıralamasının betimlenmesinde nasıl kullanılabileceği örnekleneyecektir; 2.2.'de genel ilkelerin sözcük oluşumu işlemine nasıl uygulandığı gösterilecektir; 2.3.'te biçimbilim ve sözdizim arasındaki ilişkilere tartışılacak, bölüm 2.4.'te Türkçe'deki isim tamlamalarının İD açısından çözümüne ilişkin ayrıntılar sunulacaktır; bölüm 2.5.'te bir başka oluşum kuralı türü, sabit varlığa (term) dayalı yükleyici (predicate) oluşumu tartışılacaktır. Üçüncü bölüm, sonuçları ve yapılabilecek daha ileri çalışmalar için önerileri kapsamaktadır.

1 İşlevsel Dilbilgisi

Dile ve dil kullanımına işlevsel açıdan bakmadaki temel sorun, insanların dilsel anlatımlar kullanarak fikirleri, inançları, bilgileri ve benzeri gibi olguları

¹ Published in *Dilbilim Araştırmaları* 1998, Ankara: BBB. Page 9-25.

nasıl ilettikleri, başka bir deyişle insanların dil aracılığıyla nasıl iletişim kurduklarıdır. İnsanoğlu yalnızca dilsel yapıları pek çok farklı durumda doğru bir biçimde üretmek ve anlamakla kalmaz, aynı zamanda dilsel anlatımlardan akıl yürütme yoluyla bilgi türetmeyi de bilirler; belirli bir durumda yalnızca ne söyleyeceklerini değil, nasıl söyleyeceklerini de bilirler. İşlevsel Dilbilgisi, ilk olarak dil kullanımının altında yatan dilsel yetilerle ilgilenir; doğal dillerin dilbilgisel düzenlemesine ilişkin genel bir kuram olarak tasarlanmıştır.

Bilindiği gibi, dilbilimde, her biri dilin ne olduğu ve doğal dillerin araştırılmasına nelerin dahil edilmesi gerektiği konusunda farklı bakış açıları taşıyan pek çok kuram ya da araştırma geleneği bulunmaktadır. Bazı geleneklerde ('biçimsel paradigma') dil soyut biçimsel bir nesne, bir tümce dizisi olarak görülür. Öyleyse bu gibi yaklaşımlarda dilbilimin amacı, tümceleri biçimsel sözdizim, yani, kurucuların düzenini yansıtan kurallar açısından betimlemektir. Anlam ve bağlam, en azından sözdizim yeterli betimleyici gücü verebildiği sürece, daha önemsiz bir rol oynar. Bu yaklaşıma sahip olan anadamar dilbilim okuluna (Chomskyci) 'üretici dilbilgisi' adı verilir.

Oysa İşlevsel araştırma geleneğinde ('paradigma'sında) dil her şeyden önce bir sosyal etkileşim aracıdır ve insanoğlunun iletişimsel yetisinin bütünleşmiş bir parçasını oluşturur. Bu yüzden dil etkinliği yalnızca kurallar, normlar ve uzlaşmalarca belirlenen bir biçimde yapılandırılmış olmakla kalmaz. Aynı zamanda iletişimsel amaçları gerçekleştirmeye hizmet ettiğinden, dil kullanımından yararlanmanın en az iki katılımcıyı gerektirmesi bakımından işbirlikçidir. Bu amaçla kullanılan araçlara dilsel anlatımlar adı verilir; dilsel anlatımlar da anlambilim, sesbilim, biçimbilim ve sözdizim kurallarıyla (dilbilgisi kurallarıyla) yapılandırılır. Öte yandan, işlevsel paradigmadaki dilbilimsel ifadelerin verili bir iletişim ortamındaki gerçek kullanımını yöneten kurallar bulunmaktadır. Bu kurallara edimbilim kuralları adı verilir. 'Edimbilim', inançları, önyargıları, duyguları ve bilgiyi ilgilendiren bütün bir bilgi akışı kütlesiyle ilgilendiğinden, belirli bir durumda her ikisi de iletişimde taraf olan Konuşan'dan Dinleyen'e edimsel bilgiyi aktarma aracı olarak kullanılan olgular dilsel anlatımlardır.

Dilsel anlatımların yapılandırılışı işlevsel bir biçimde gerçekleştirilir; bir başka deyişle, anlatımların geliştirildiği biçimle hizmet ettiği iletişimsel amaç arasında yakın bir ilişki vardır. Dilsel anlatımlar yalnızca belirli bir işlevi, Konuşan ve Dinleyen'in vakıf olduğu bağlama ve duruma ilişkin bilgi tarafından birlikte belirlenen belirli ortamlarda gerçekleştirir. Böylece, edimbilimin içinde anlambilim ve sözdizimin incelenebileceği, kapsayıcı bir çerçeve olarak kabul edildiği anlaşılabacaktır.

1.1. Genel İlkeler

İD dört yeterlik ölçününü yeğler: 1) Her hangi bir dilin dilbilgisinin, o dilin en önemli genelleştirmelerini bir araya geldiği kural ve ilkeleri belirleyerek, bütün dilsel anlatımları üretebilmesi gerekir (betimleyici yeterlik); 2) dilsel anlatımlar yalıtılmış nesneler olarak değil, dilsel anlatımın kendisi tarafından geliştirilmiş olan bir durum ve bağlamca belirlenen verili, belirli bir iletişim ortamında, Konuşanın Dinleyen üzerinde kastettiği anlamı uyandırmasında kullanılan bir araç olarak görülmelidir (edimsel yeterlik); 3) bir dilbilgisi şunları kapsamalıdır: a) bir üretim modeli; b) dilsel anlatımların yorumlanması /anlaşılması için bir model; ve c) adı geçen modellerde kullanılan temel dilsel malzeme ve kurallar için bir depolama özelliğini temsil eden bir araç (psikolojik yeterlik); ve 4) İD kuramı her türden dil için dilbilgisi sağlama ve böylelikle tek tek diller ve dil grupları arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri açıklama kapasitesine sahip olmalıdır (tipolojik yeterlik).

İD'nin (bir noktada kendisinin) zorunlu tuttuğu bir başka gereklilik betimleyici gücü bakımından soyutluk ve somutluk arasında belirli bir dengenin olmasıdır. Gerek 'soyut' gerekse 'somut' kavramları, dilsel anlatımla söz konusu anlatımın altında yatan yapı arasındaki göreceli uzaklıkla ilgilidir. Bir yandan, bütünüyle pratik nedenlerle, bir kuralın betimleyici araç/gereçleri, her hangi bir dilde bulunan dilbilimsel verilere olabildiğince yakın olmalıdır; ancak, öte yandan, her türden dile uygulanabilir olması için, kuramın ilgili kısmının belirli bir düzeyde soyut olması gerekir. Farzedelim ki İngilizce *The dog bit the cat* ve Türkçe *Köpek kediyi ısırdı* tümcelerindeki özne ve tümleçlerin biçimi konusunda bir genelleştirmeyi biçimlendirmek zorundayız. Temeldeki yapıda *dog, cat, köpek* ve *kedi* sözcüklerinin 'belirtili' olduğunu (ki bu dört durumda İD belirtililik işlemcisi kullanır), ancak İngilizce'nin *anlatım kurallarının* (expression rules) bu işlemcinin her zaman 'the' olarak belirtildiğini oysa Türkçe'nin *anlatım kurallarının* ise Türkçe'de belirtililiğin yalnızca tümleçler üzerinde (ismin -i hali ekiyle) belirtildiğini gösterdiğini söyleyebiliriz.

Böylelikle bu örneklerin sözcüksel malzemesi dışındaki ad nitelikli kurucularının yapısı her iki dilde de aynıdır; bu dillerde farklı olan bu yapıları Konuşan tarafından kullanılan dilsel anlatımların üzerine çakıştıran anlatım kuralları ya da anlatım kuralları dizisidir.

İD'nin üçüncü önemli niteliği dilbilim kuramları içerisindeki kural sistemlerinin 'üretici gücü'ne ilişkin daha genel soruna özel bir bakış açısıyla bakmasıdır. Kabaca söyleyecek olursak tümceler üreten kuralları bulunan bir kuramsal çerçeve 'çok zayıf' olabilir, bir başka deyişle kurallar betimleyici yeterliğin gereklerini karşılayabilen anlatımlar üretemez (bütün tümceler

üretilemez) ya da kurallar 'çok güçlüdür', bir başka deyişle, dilbilgisi belirli bir dilde gerçekte bulunandan daha çok türde tümce üretir (aşırı-üretkendir). İkinci sorundan kaçınmak için İD'nde bir dizi kısıtlama oluşturulmuştur. Bu kısıtlamaların en önemlileri şunlardır. Dilsel malzemenin silinmesi (deletion), değiştirimi ve yer değiştirmesiyle gerçekleştirilen yapı-değiştirici işlemlerden kaçınılır. Bunun yerine, yapılar dilsel anlatımlara aşamalı genişleme yoluyla geliştirilir; yukarıda adı geçen işlemler aracılığıyla bir yapı başka bir yapıya dönüştürülmez. Böylelikle, (a) *misafirin odası* ve (b) *misafir odası* arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, iyelik ekinin çıkarılmasıyla (a)'dan (b)'nin türetilmesiyle, ya da (a) ve (b)'nin tek ve aynı 'derin yapı'dan dönüştürülmesiyle açıklanmaz; bu farklılık ve benzerlikler bu yapıların her ikisinin de kendi türetim yollarının bulunduğu gösterilerek açıklanır. Benzer bir biçimde *kitabım var/yok* tümcesindeki 'tersine çevrilmiş değer'e, *var*'ın yerine *yok*'un ya da *yok*'un yerine *var*'ın konduğunu söyleyerek değil, varlık gösteren anlatımların temeldeki genel yapısını araştırarak ve olumsuzluk işlemcisinin bu gibi yapıların üzerindeki etkisini inceleyerek varılabilir. Yer değiştirmelere gelince, örneğin *ben gidiyorum*'a karşın *gidiyorum ben* tümcelerinde görülen sıralama farklılıklarıyla ilgili olarak *ben*'in yeri bir kurucunun temeldeki yapıda bir başka yere taşınmasıyla değil, belirli bir temel yapının, farklı sözdizimsel ve /veya edimsel etkenlere bağlı olarak farklı biçimlerde belirtilebileceği varsayılarak çözümlenir.

Ancak İD içinde kabul edilen bir tür 'dönüşüm' vardır. Bu, (örneğin 'dönüşümsel dilbilgisi' DD içinde olduğu gibi) edilgen çatıda bir tümcenin etken çatıda bir tümceden türetilmesiyle ilintili olan türde bir dönüşüm değil, yeni sözcüksel malzeme yapılandırılmasıyla ilintili olan dönüşüm türü, başka bir deyişle yükleyici oluşumdur. Sözcüksel yükleyicilerin, önceden tanımlanmış yapıda yükleyici olduğu varsayımıyla, belirli temel yükleyiciler arasındaki örtüşme Yükleyici Oluşum Kuralları'yla açıklanır. Bu gibi kurallar bu ilişkiyi her iki türden yükleyiciler arasındaki biçim, yapı ve anlam bakımından betimler. Örneğin *gazete-ci* ve *gazete-ci-lik* sözcüklerinin *gazete* ile ilişkili olduğu açıktır. *Gazete-ci* sözcüğünün, *gazete* sözcüğünden nasıl türediği ve *gazete-ci-lik* sözcüğünün nasıl *gazete-ci* sözcüğüne dayalı olduğu (farklı) oluşum kurallarıyla betimlenir. Kimi örneklerde türemiş yükleyicinin yapısı ya da sözcüksel ulamı da etkilenir. Aşağıdaki 2.3. bölümde görüleceği gibi, *Türk-leş* sözcüğünde, *Türk* adı eylem ulamına 'aktarılmıştır' ve geçişsiz *Türk-leş* eylemi, geçişli *Türk-leş-tir* gövdesine 'dönüştürülmüş'tür.

1.2. Yapısal Birimler

Dilsel anlatımın temelinde yatan birime 'temel tümce yapısı' adı verilir. Bu yapı, çeşitli düzeylere ayrılabilen karmaşık soyut bir yapıdır: En üst düzeyde (düzey 4) 'sözeylem'le ilintili bir yapı olan tümcenin kendisini buluruz. Bu, aslında, sözcenin kendisidir ve bu düzeyi ayırt etmek, başka gözlemlerin yanı sıra, bir sözceye, örneğin *gösterme* sözcüğü ile *gönderme* yapılabileceği gözlemiyle geçerlilik kazanır. Bu durum şu konuşma parçasıyla örneklenebilir: A- *Seviyorum seni, biliyor musun?* B- *Keşke bunu söylememiş olsaydın.* Bu örnekte (B)'nin tümcesindeki *bunu* bütün (A) tümcesi ya da bu tümcenin iki bölümünden her hangi birine gönderme yapabilir.

Bu aşama düzeni içindeki bir alt düzey olan üçüncü düzeyde, zihinsel bağıntısı 'olası olgu' niteliği taşıyan önerme yapısını buluruz. Bu türden varlıklara da gönderme yapılabilir; örneğin, *Onu öylesine sevdiğini hiç tahmin edemedim* tümcesinde içe yerleşik tümcecik *Onu öylesine sevdiğin* doğru ya da yanlış olabilir (ki bu da olguların özyapısal özelliği olarak kabul edilir). Elbette, gerek ana yüklemlerdeki (predication) gerekse içe yerleşik yüklemlerdeki önermeler birer olgudur, ya da daha doğrusu 'olası dünyalarda' 'olası olgular'dır.

Temeldeki tümce yapısının kurulması için her şeyden önce bir yüklemlenmenin yapılandırılması gerekir. Yüklemlerler sözlükten bir yükleyici alınarak oluşturulur; bu yükleyici için belirli sayıda temel birimler (terms) oluşturulur; temel birim de sözcüksel yükleyicilere dayanır. Bir yüklemlenmenin *sat*'a dayalı olduğunu varsayalım. Bu eylem üç konumlu bir yükleyicidir, başka bir deyişle bu eylem, aralarındaki ilişki *sat* tarafından belirlenen üç öznellik (argument) taşır. İlk olarak bir 'satıcı' vardır, ikinci olarak 'satılacak bir nesne' ve üçüncü olarak da bir 'alıcı'. Bu öznelliklerin sırasıyla *Ali*, *araba* ve *adam* temel birimleriyle temsil edildiğini varsayalım. Basitleştirilmiş haliyle, (temel birimlerle belirtilen) bu varlıklar arasındaki ilişki aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

(1) sat (Ali) (araba) (adam)

Eylem tarafından tayin edilen çeşitli öznelliklerin doğasının anlambilimsel işlevler bakımından şifrelenebileceği açıkça görülebilir. Ali Kılıcıdır (Agent), araba Ere (Patient) ve adam da Alıcı (Recipient); bunların işlevleri Türkçe'de sırasıyla 'yalın durum', 'belirtme durumu' ve 'yönelme durumu'dur.

(1)'deki gibi bir yapıya yüklemlenme adı verilir; yüklemlenme 'olayların durumu' (state of affairs) ya da 'her hangi bir dünyada söz konusu olabilecek

bir şeyin kavranışı'dır. Olayların durumu olabilir, yer alabilir, gerçekleşebilir vb ve bu yüzden bunlar yer ve zaman içine yerleştirilebilirler ve algılanabilirler (işitilebilir, görülebilir ya da 'hissedilebilirler'). Olayların Durumu'nu betimleyen bir dilbilimsel yapı olan yüklemleme ikinci düzeyde bir varlıktır. Bu gibi yüklemlemeler uygun bir (zaman ya da görünüş) işlemcisi uygulanarak ya da (2)'de görüleceği gibi adına 'uydu' denilen ek temel birimler ekleyerek zaman ve uzam içine yerleştirilebilirler:

(2) geçmiş [e : [sat (Ali) (araba) (adam) (dün akşam)]]

[sat (Ali) (araba) (adam) (dün akşam)] ile betimlenen olay (event) 'e' değişkeniyle simgeleştirilebilir ve benzer bir biçimde sözeylemler (düzey 4) 'E' ile, önermeler (düzey 3) 'X' ile ve temel birimler (düzey 1) 'x' ile simgeleştirilebilir.

Temel birimlerin genel yapısı bir terim-değişkenini merkez alır; bu değişkene bir ya da daha çok (belirtlilik, sayı, ve benzeri) terim-işlemcisi uygulanır ve bu değişken bir ya da daha fazla sayıda yükleyiciyle sınırlıdır.

Aşağıdaki Türkçe örneği düşünecek olursak:

(3) (p m x : ağaç (x) : yaşlı (x))

"p" işlemcisi işaret sıfatı aracılığıyla belirtilen 'yakınlık' kavramını temsil eder, "m" (tekili tetikleyen 'l' in tersine) 'çoğul' olarak belirtilen "birden çok sayıda"yı temsil eder. 'x' değişkeni ad kökenli *ağaç*'la nitelenen birinci düzeyde bir varlığı simgeler; bu varlık sıfat kökenli bir yükleyici olan *yaşlı* ile sınırlanmıştır.

Her düzeydeki anlatımlar ilke olarak benzer bir yapıya sahiptir çünkü bu düzeylerin her biri, üzerinde uygun işlemcinin uygulanabileceği bir değişkenden oluşur; her anlatım denk bir dilbilimsel yapıyla sınırlandırılmıştır ve uygun uydularla genişletilebilir. Düzeylendirilmiş aşama düzeninin yapısı aşağıdaki gibi gösterilebilir:

(4) Yapısal Birim	Varlık Türü	Değişken	Sıra
tümce	sözeylem	E	4
önerme	olası olgu	X	3
yüklemleme	olayların durumu	e	2
temel birim	varlık	x	1

Ayrıca en temel birim elbette, varlık türü 'ayrıt edici özellik' ve/veya 'ilişki'yle tanımlanabilecek 'yükleyici'dir. Yalnızca yukarıda listelenmiş olan birimlere değil, salt bir yükleyiciye de gönderme yapılabileceği için yükleyiciler için bir ('f') değişkeninin varlığı da varsayılmalıdır. Örneğin, *Seni seviyorum* tümcesine verilen *Ben de (seni)* yanıtı ancak ikinci ifadede *sev* yükleyicisine gönderme yapıldığı varsayımıyla anlamlı olabilir.

2. Türkçe üzerinde İD Uygulaması

Bu bölümde İD'nin yukarıda açıklanan genel ilkelerinin bazı örnekleri verilecektir. Bölüm 2.1. 'de, Türkçe'deki sözcük düzeni görüngüsü için çok genel bir şemanın kurulabileceği gösterilecektir. Bu şema, özne ve tümleç gibi sözdizimsel kavramların, kurucu sıralamasındaki farklılıkların açıklanabilmesi için yeterince 'kesin' ya da 'dar' olmadığı gözlemine dayanmaktadır. Bunun yerine, tümce düzeyinde, ilke olarak her türden kurucunun bulunabileceği belirli konumları belirlemek için edimbilimsel Konu ve Odak kavramları kullanılacaktır. Bölüm 2.2.'de sözcük oluşumunun genel olarak nasıl ele alınabileceği gösterilecek: sözlüksel bir sözcük bir ek eklenerek yeni bir sözcüğe 'dönüştürülür'; Bölüm 2.3.'de 'sözcük' karşısında 'tümce' kavramlarıyla kastedilenin ne olduğu sorusu ele alınacaktır. Belirli dilbilimsel yaklaşımlarda bu karşıtlık, ünlü *Türkleştirilmeyeceklerden misiniz* gibi yapıların hangi düzeyde, biçimbirim düzeyinde mi yoksa sözdizim düzeyinde mi, çözümlenmesi gerektiği konusunda karar vermek açısından büyük önem taşır. İD çerçevesi içindeki bir çözümlemede bu gibi karşıtlıkların düzmeci-karşıtlıklar olduğu gösterilecektir. Bu karşıtlıkların düzmeci olmasının nedeni yalnızca biçimbirimin sözdizimin bir aracı olması değil, aynı zamanda her hangi bir anlatımın konuşan tarafından kullanımının o anlatımın hangi düzeyde çözümlenmesi gerektiğini de belirlemesidir. Bölüm 2.4.'te benzer bir türetim işlemi olan 'birleşme' işlemi tanımlanmaktadır. Bu bölümde *çay evi* ve *Baltalıman kemik hastalıkları hastanesi* gibi yapılarda 'kaç sözcük vardır' gibi soruların benzer bir biçimde, bir tür 'derin' yapı araştırılarak değil, bu anlatımların konuşan tarafından kullanımlarına bakılarak çözülebileceği gösterilecektir. Son olarak, Bölüm 2.5.'te dillerin ciddiye alınması gerektiği, başka bir deyişle 'X ve Y yapıları arasında açık bir farklılık olduğunda, bu farklılığın dilbilimsel dizge içinde bir tür işlevselliği bulunduğu varsayımıyla başlanmalıdır' (Dik, 1989: 17) iddiasına ilişkin örnekler verilecektir.

2.1. Sözdizim I: Sözcük Düzeni Görüngüleri

Bölüm 1.1.'de belirtildiği gibi, aynı sözlüksel malzemeyle yapılandırılan bir dizi tümcedeki sözcük düzenindeki farklılıklar, kurucuların bir konumdan diğerine 'hareket ettirilmesi'nden çok bu kuruculara bir yer tayin edildiği varsayımıyla açıklanır. Aşağıdaki tümcelere bakacak olursak:

(5)	a	<i>Plaklarımı Ahmet'e sattım</i>	(Ö)	T	DT		F
	b	<i>Ahmet'e plaklarımı sattım</i>	(Ö)		DT	T	F
(6)	a	<i>Ahmet'e sattım plaklarımı</i>	(Ö)		DT		F T
	b	<i>Plaklarımı sattım, Ahmet'e</i>	(Ö)			T	F DT
(7)	a	<i>Ahmet'e sattım, ben</i>			DT		F S
	b	<i>Plaklarımı sattım, ben</i>				T	F S
(8)	a	<i>Plaklarımı ben sattım, Ahmet'e</i>				T	Ö F DT
	b	<i>Ahmet'e ben sattım, plaklarımı</i>			DT		Ö F T

(5)-(8) arasındaki tümcelerin hepsi, bir 'satıcı' (ben), 'satılan bir nesne' (plaklarım) ve bir 'alıcı'nın (Ahmet) varlığını varsayan, üç konumlu yükleyici *sat* eylemi temelinde oluşturulmuştur. Ö (özne), T (dolaysız tümleş), DT (Dolaylı tümleş) ve E (Eylem) gibi dilbilgisel kavramlarla öğelerin sıralanışı yukarıda sağ sütunda verilmiştir. Yukarıdaki yapılarda da görüldüğü gibi Türkçe'nin 'temel' sözcük düzenini burada kullanılan dilbilgisel kavramlarla nitelenmek oldukça zordur. Belli ki, pek çok sıralama olası görünmekte ve buradaki sorun bu farklı sıralamaların hangi ilkelerle açıklanabileceğidir.

Burada kullanılan kavramlar en fazla 'tümleş'lerin eylemin önüne yerleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir; ancak, 'dolaylı tümleş'le 'dolaysız tümleş' ayırımına bakacak olursak, ne hangi türden kurucunun tercihen eylemin solunda yer aldığı ne de bunun hangi koşullarda geçerli olduğu bellidir. Üstelik, 'özne' kavramının konumu da bir şekilde belirsizdir; (5) - (6) da açık bir özne yoktur (Ö) açık bir öznenin tümcedeki ilk konumuna yerleşebileceğini gösterir), yalnızca özne-eylem uyumu vardır. Oysa (7) de açık özne tümcedeki son konumda bulunmaktadır. Öyleyse, özellikle konuşma dilinde oldukça sık kullanılan pek çok değişik sıralama söz konusuysa, Türkçe'nin (temel biçim açısından) Özne-Tümleş-Eylem türünde bir dil olduğunu söylerken neyi kast ediyoruz?

Kurucuların sıralanışındaki farklılıklar üzerinde bir genelleme yapmak için İD'nin iki ilkesinin geçerliliği ortaya çıkmaktadır: 1) Sözcük sıralamasındaki farklılıklar, işlevsellikteki kimi farklılıkları yansıtır, ve 2) yapılar yalıtılmış nesneler olarak değil, bağlamları içinde incelenmelidir. Bu gözlemleri göz

önüne alacak olursak *Plaklarımı Ahmet'e sattım* ve *Ahmet'e plaklarımı sattım* tümceleri sırasıyla *Plaklarını kime sattın?* ve *Ahmet'e neyi sattın?* sorularının yanıtları olarak değerlendirilebilir. *Kim* ve *ne* gibi soru sözcüklerinin tipik bir özelliği edimbilimsel bilgi 'isteği'ni ifade etmeleridir. Bu özellik soru sözcüklerinin tümcede neden özel bir konuma sahip olduklarını açıklamaktadır. Edimbilimsel olarak bakacak olursak, bu gibi sözcüklerin 'odak nitelikli' olduklarını, ya da İD açısından ifade edecek olursak, 'odak' edimbilimsel işlevini yerine getirdiklerini söyleyebiliriz. Öyleyse bu işlev, bütünün içindeki 'en çarpıcı bilgi'yi temsil eden bir kurucunun konumunu yansıtmaktadır. Eğer Türkçe'de odak nitelikli kurucular eylemin hemen önünde yer alıyorsa, bu durum diğer örneklerle ilişkin bir ipucu veriyor mu? Evet, veriyor çünkü 'ne' ve 'kime' sorularına ilişkin test (6) ve (7) de geçerlidir. Öte yandan (8) deki tümcelerde, eylemin önünde *ben* bulunmaktadır ve bu tümcelerin sırasıyla *Plaklarını kim sattı (Ahmet'e)?* ve *Ahmet'e kim sattı (plaklarını)?* sorularının yanıtları olduğu düşünülebilir. Bir bilgi istendiği için, bu bilgiye denk düşen kurucular odak nitelikli konumda bulunmaktadır. İlk olarak söz konusu veriler üzerinde Odak işlevi aracılığıyla bir genelleme yapabilir ve odak nitelikli öğelerin eylemin önünde yer aldığını söyleyebiliriz. [Bu durumda] şu şemayı varsayarsak:

(9) X Y Z Odak Eylem A B C.

Bu şemadaki X, Y ve Z konumları hakkında neler söylenebilir? (5a) tümcesi, öznenin göndergesinin ne yaptığına ilişkin bilgi sağlayan 'yansız' bir tümce olarak ele alınabilir. Belki, *Sen ne yaptın?* şeklindeki bir sorunun yanıtı da olabilir. (5a) bu gibi bilginin aktarıldığı belirtisiz (=yansız,genel) bir biçim olarak görülebilir. Ancak, (5a)'ya denk düşen (5b) satılan nesnelerin üzerinde 'noktalandığı' için belirtilidir. (5)-(6)'daki tüm tümceler açık özne *ben*'le genişletilebilir. Bu gibi durumlarda bu tümcelerin 'konu'sunun ('tümcenin birincil olarak ne hakkında olduğu'nun) *ben* adılının (bu durumda *Konuşan*'ın) göndergesi olduğunu söyleyebiliriz. Türkçe'de her zaman özne-eylem uyumu bulunduğuna göre, pek çok durumda öznenin belirtilmesine gerek yoktur.

Ancak, burada örneklenenlerden çok daha uzun tümcelerin çoğunda olduğu gibi, özne belirtildiğinde, açık öznenin varlığı bir 'bayrak', o tümcenin gerçekte o özne-kurucunun göndergesi hakkında olduğuna dikkat çeken bir imleyici olarak görülebilir. Başka bir deyişle, burada söz konusu olan, konu nitelikli bir kurucudur (İD açısından bir Konu). Böylelikle, tümcenin başındaki konumda tipik olarak, edimbilimsel konu işlevi gören kurucuların bulunduğunu

söyleyebiliriz; bunun sonucunda (9) daki şema aşağıdaki örüntü içinde yeniden yazılabilir:

(10) Konu X Y Z Odak Eylem A B.

Böylece, dilbilgisel kavramlar yerine edimbilimsel işlevleri kullanarak sözcük sırası görüngüsü konusunda bir genelleme yaptık. Ancak (10) belirli kurucular için özel konumlardan oluşan genel bir örüntüyü temsil etmesine karşın, bütün konumların her hangi bir kurucuyla 'doldurulması' ya da 'işgal edilmesi'nin gerekmediğine de dikkat etmek gerekir. Bu şema şöyle okunmalıdır: 'Eğer konu nitelikli bir kurucu varsa, bu kurucu tümcenin başındaki konumda yer almalıdır' ve 'eğer odak nitelikli bir kurucu varsa, bu kurucu eylemin önünde yer almalıdır'. Diğer bütün durumlarda, genel, belirtisiz Ö, DT, T sıralaması geçerli olacak şekilde X, Y ve Z konumları kullanılmalıdır.

A, B ve C konumlarına gelince, bu konumların dolu olup olmadığını belirleyen kesin koşullar, sözdizimsel niteliklerde değil bu tümcelerin kullanıldığı bağlamlarda bulunacaktır. Konu ve odak nitelikli kurucularla ilgili olarak, konuların (üzerinde bir şeyin yüklendiği kurucuların) ve (en çarpıcı bilgiyi sağlayan) odakların yüksek derecede bilgi değeri taşıdıkları varsayılabilir. (6a) ve (8b) deki *plaklarımı*, (6b) ve (8a)'daki *Ahmet'e* ve (7b)'deki *ben* gibi kurucuların, tersine, çok daha düşük bir bilgi değeri vardır: (6a) ve (6b) tipik olarak 'satılan nesnelerin' (*plaklarımı*) ya da bu malın 'alıcısının' (*Ahmet*) sözünün edildiği durumlarda kullanılır. Bu sözcükler, ('bir süre önce sözü edilmiş' ve 'birden çok kere gönderme yapılmış' olma anlamında) 'eski' ya da 'verili' bilgiyi temsil ederler ve bu türden bilgiye gönderme yapan kurucuların tümcede yer alması 'anımsatma' ya da 'netleştirme' amacına hizmet etme olarak açıklanabilir. Gerek A gerekse B konumlarının dolu olabileceğini belirtmeye sınırim gerek yok.

2.2. Biçimbilim: Yükleyici Oluşumu

Bu bölümde 'yükleyici oluşumu'ndan neyin anlaşıldığını kısaca örnekleyeceğiz. İD çerçevesi içinde *sözlük* (lexicon) ve *fon* (fund) arasında bir ayırım yapılmaktadır. Sözlük yalnızca temel yükleyicileri ve temel birimleri içerir. Yükleyiciler biçimsel ve işlevsel niteliklerine göre, en azından, eylem, önad ya da ad olarak sınıflandırılır. Gerek yükleyiciler gerekse temel birimler başka yükleyici ve temel birimlerden türetilebilir. Bu türemiş yükleyiciler ve türemiş temel birimler sözlükle birlikte fonda bulunurlar. türetme işlemi

yükleyici oluşumu ya da temel birimler oluşumuyla gerçekleştirilir. Aşağıdaki, B sütununda A sütunundan türetilmiş oldukları varsayılan sözcüklere bakalım:

(11)	A	B
a	<i>süt</i>	<i>süt-çü</i>
b	<i>süt</i>	<i>süt-lü</i>
c	<i>sütçü</i>	<i>sütçü-lük</i>

Süt yükleyicisi temel bir yükleyici olarak kabul edilebilir: Bu yükleyici olmaksızın aB, bB,cA ve cB de verilen türemiş biçimler varolamazdı. *Süt*'ten hareketle *sütçü*'ye varabilmek için, temel bir yükleyiciyi girdi olarak alan ve türemiş yükleyiciyi çıktı olarak veren bir Yükleyici Oluşum Kuralı (YOK) varsayılır. Söz konusu türetme için böyle bir kural (kabaca) aşağıdaki gibi biçimlendirilebilir:

(12) **Yükleyici Oluşum Kuralı** (Türemiş Ad: A-CI)

Girdi: A	süt	(=temel yükleyici)
Çıktı: A-CI	süt-çü	(=türemiş yükleyici)
Ulam: A	Genel anlam: 'meslek olarak A ile ilgilenen kimse'	

Girdi nitelikli yükleyicinin ulamı belirtmenin yanı sıra, kuralın uygulanmasının neden olacağı etki de belirtilmelidir; başka bir deyişle, 1) ne türden bir biçimbirimin eklendiği ve 2) girdi yükleyiciyle ilişkili olarak anlamsal etkinin ne olduğu da betimlenmelidir. Yukarıdaki örnekte, bütün A-CI kullanımlarını kesinlikle kapsamayacak olan genel bir anlam betimlenmiştir. Öte yandan, türemiş bir yükleyici sözcük niteliği kazanınca (temel bir yükleyici olarak sözlüğe dahil edilince), bu nitelik kazanımı çoğu durumda (belki her durumda) bir anlam kayması temelinde gerçekleşir: türemiş yükleyicinin anlamı artık, eklenen biçimbirim aracılığıyla temel yükleyiciyle ilişkilendirilemez.

Sütlü sözcüğünün türetilişiyle ilgili olarak başka bir tür YOK oluşturulabilir: ilke olarak, bu kuralın genel biçimi (12) ninkine benzer:

(13) **Yükleyici Oluşum Kuralı** (Türemiş Önad: N-II)

Girdi: A	süt	(=temel yükleyici)
Çıktı: A-II	süt-lü	(=türemiş yükleyici)
Ulam: ÖA	Genel anlam: 'A'yı içeren'	

Bu türden bir yükleyici oluşumu, temel ve türemiş yükleyicileri girdi olarak alabileceğine göre, belirli bir yineleme derecesi beklenebilir. Gerçekten de, cB'deki biçim aB'deki biçimden türetilmiştir:

(14) **Yükleyici Oluşum Kuralı** (Türemiş A: A-IIk)

Girdi: A-CI	süt-çü	(= türemiş yükleyici I)
Çıktı: A-CI-IIk	süt-çü-lük	(= türemiş yükleyici II)
Ulam: A		Genel anlam: 'N-CI mesleği'

-CI, -II ve -IIk soneklerinin farklı 'sesbirimsel' değerleri için, köklerin sesbirimsel yapılarına bağlı olarak soyut biçimbirimleri gerekli biçimle karşılaştıran anlatım kuralları kullanılır.

2.3. Sözdizim II: Sözcükler ve Tümceler

Kimi kuramsal çerçevelerde, görünüşe göre önemli bir soru da aşağıdaki gibi yapıların nasıl ele alınacağıdır:

(15) *Türk-leş-tir-il-me-yecek-ler-den mi-siniz*

Bu yapının biçimbirimsel düzeyde mi yoksa sözdizim alanında mı çözümlenmesi gerektiği sorusuna bir yanıt verme girişiminde, çoğunlukla, bu yapının bütününün iki sözcük gibi görüldüğü ama, nedense, aslında bir tümce olduğu söylenir. Böyle bir yargının ardındaki düşünce ya da ölçüt ne olursa olsun, bu yapının işlevsel bir bakış açısıyla nasıl çözümlenebileceğine bakalım.

Her şeyden önce, türetme ve çekim (inflection) arasında bir ayrım yapılmalıdır. (15)'te üç türetme eki bulunmaktadır: Bir ad olan *Türk* sözcüğüne ulam değiştiren (A → F) ve '(bir) *Türk* haline gelme' anlamını veren -*leş* (T1) soneki eklenerek bir eylem türetilmiştir. Sonra eylem soneki -*tir* (T2) eklenerek '(bir) *Türk* haline getirme' anlamını taşıyan yeni bir eylem, ettirgen eylem türetilmiştir. Son olarak da bütün bu karmaşık yapı edilgen bir eylem gövdesi veren bir başka eylem sonekiyle, -*il* ile (T3) genişletilmiştir. Bu türetmeler aşağıda açıklanacak olan bir ilkeye bağlı olarak adım adım gerçekleştirilmiştir. *Türk* bir ad olmasına karşın, *Türkleş*, *Türkleştir* ve *Türkleştiril* eylem gövdeleridir ve sözcük haline getirilebilir, başka bir deyişle, insanın kişisel (zihinsel) sözlüğün-de 'biçim artı anlam' olarak depolanabilir.

Yapının arta kalan kısmı 'çekim' olarak nitelenebilir; bunun anlamı -*me* ile başlayan bütün biçimbirimlerin işlemcilerin biçimsel anlatımları olarak

görülebileceğidir; örneğin (her ikisi de düzey 2'ye ait olan) olumsuz (-me), gelecek (-yecek), (her ikisi de düzey 1'e ait olan) çoğul (-ler) ve çıkma durum eki (-den) ve son olarak da (her ikisi de düzey 3'e ait olan) soru imi (mi) ve kişi uyum eki (-siniz). Ancak, bir başka ilginç görüngü söz konusudur. Gelecek zaman gösteren sonekle çoğul eki 'arasında' eylemden ada bir başka ulamsal geçiş yer almaktadır. O aşamada çoğul imi ve/veya durum imleri gibi çekim ekleri yapıya eklenebilir. Eşzamanlı olarak, yüklemleme düzeyine varmış bulunuyoruz: *Türk-leş-tir-il-me-yecek* aslında bağımsız olarak kullanılan bir temel birimdir (Ad Öbeği). Bu belirtisiz bir temel birimdir: 'Türkleştirilmeyecek biri'. *Türk-leş-tir-il* 'in oluşumu, yukarıda belirtildiği gibi, yükleyici oluşum kurallarıyla üç aşamada gerçekleşebilir. Bu yaklaşımın üç nedeni vardır. Birincisi, bir ad -leş eklenerek eyleme dönüştürülmüştür. Yükleyici yapısı değiştirilmemiştir, yalnızca sözlüksel ulam ve anlam farklıdır. İkinci olarak, eylem gövdesi *Türkleş* 'ten hareketle türemiş eylem gövdesi *Türkleştir* oluşturulmuştur: Bu durumda gerek anlam gerekse öznellik yapısı değişmiştir. *Türkleş* geçişsizken, *Türkleştir* gövdesi geçişlidir. Üçüncü olarak, edilgen eylemin oluşumu, edilgen biçimbirimi -il eklenerek gerçekleştirilmiş ve böylece *Türkleştiril* geçişsiz kılınmıştır.

Çekim düzeyine dönecek olursak, işlemcilerin biçimsel anlatımları olan çeşitli biçimbirimler eklenmiştir. (15)'te açıkça görüldüğü gibi türetme süreçleri çekim eklerinin belirtilmesinden önce gelmektedir: *Türk-leş-tir-il-me-yecek-ler-den mi-siniz* yapısının bütünü, aşamalı genişleyen bir yolla gerçekleştirilir, bir ad olarak başlar ve bir tümcecik olarak biter. Böylelikle bu yapının bütünü hakkında yapılabilecek en yakın genellemenin bir 'tümce' olduğu anlaşılabilir, ancak öte yandan *Türk* gibi son derece yalın bir yapının da, örneğin *Alman mı?* sorusuna bir yanıt olarak ya da *Onu Alman* sandım tümcesi karşısında belirtilen bir görüş olarak bir tümcecik ya da tümce olarak kabul edilebileceği de bütünüyle açıktır. Bütün bunlar bir yapıya verilecek adı belirleyen yapının kendisi ya da yapının biçimbirimsel karmaşıklığı değil, yalnızca yapının bir bağlam içindeki işlevi olduğunu göstermektedir. Kısacası, İD içinde 'sözcük' ve 'tümce' arasındaki fark dilbilimsel bir anlatımın kullanımıyla ilgilidir; bu yüzden bu işlev hesaba katılmadığında, bir sorun oluşturmak bir yana, yapının konumunun konuyla ilgisi yoktur.

2.4. Biçimbirimsel-Sözdizim I: Birleşik Yapı Oluşumu

Birleşik yapı (compound), kurucularının anlamından şu ya da bu oranda bağımsız, kendine ait anlamı olan bir sözcük grubu ya da birleşimine verilen addır. Örnek olarak yalnızca *çay evi*, *misafir odası* ve *kadın doktoru* gibi yalın

yapılar değil, *çay evi sahibi*, *Türk dil kurumu* ve *Baltalimanı kemik hastalıkları hastanesi* gibi daha karmaşık birimler de verilebilir. Birleşik yapıların oluşumuyla ilgili olarak üç soru geçerlidir: 1) Bir birleşik yapı oluşturmak için ne türden dilbilimsel malzeme birleştirilebilir; 2) Genel olarak üçüncü tekil şahıs iyelik eki olarak adlandırılan ekin konumu nedir; 3) Aralarında böyle bir ilişki bulunduğu varsayılarak, karmaşık yapılar yalın yapılarla nasıl açıklanabilir?

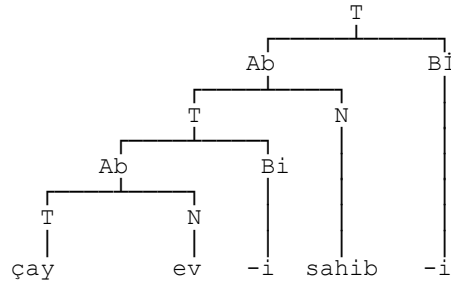
İlk soruyla ilgili olarak, yalnızca 'salt' ad nitelikli yüklemelerin bu gibi birleşik yapılarda yapısal bir öge oluşturmadığı açıktır çünkü salt yüklem düzeyinden başka bir düzeyde olması beklenen malzemeyi içeren yapılarla karşılaşabiliyoruz. Bu gözlem (*iş* üzerindeki çoğul eki *-ler* in yanı sıra *işler* için önad türünden niteleyici içeren) *önemli işler dosyası*, (çocuğu belirleyen bir sayısal içeren) *dört çocuk babası*, (iyelik öbeğinin birleşimin başıyla birleştiği) *Türkiye'nin sesi radyosu* ve (özel isim içeren) *Ankara belediyesi* gibi yapılara dayanmaktadır. 'Ad nitelikli yükleyici' kavramının bu olguları betimlemeye yetmediği açıktır. Bunun yerine temel birim kavramı daha uygundur çünkü ek olarak verilen örneklerin tümü, birleşimin başıyla birleşen yapıların tipik olarak temel birimlere atfedilebilecek özellikler taşıdığını göstermektedir: temel birimler önadlarla nitelenebilen ad nitelikli bir baştan oluşur; temel birimler sayı bakımından belirlenebilir (tekil / çoğul; asal sayılar); temel birimler belirlilik bakımından nitelenebilirler, tıpkı özel bir adın bir temel birimin başı olması gibi; ve son olarak, bir temel birimin başı bir iyelik temel birimiyle belirlenebilir. Böylece, *çay*, *misafir*, *kadın* gibi 'içbükmü' ögeler sayı için daha fazla belirlemenin yapılmadığı ya da hiç bir niteleyicinin uygulanmadığı temel birim ifadeleri olarak kabul edilebilir.

İşlev değil biçim olarak üçüncü şahıs tekil iyelik ekiyle özdeş olan Birleşik İsmnin (Bİ) görülmesine gelince, bu konu daha da karmaşıktır. *Çay evi sahibi* ve *Türk dil kurumu* gibi yapıların karşılaştırılması, kimi durumlarda bu imin, başka durumlarda 'boş' kalan bir konumda yer aldığını göstermektedir (*ev-i / dil-Ø*). Bu kurucuların birbirleriyle ilişkilerine daha ayrıntılı bir biçimde bakıldığında, bu yapıların sırasıyla (*çay evi*) *sahibi* ve *Türk (dil kurumu)* olarak çözümlenmesi gerektiği görülür. Bu farklılıklar *Soldan Dallanan Birleşikler* vs *Sağdan Dallanan Birleşikler* şeklinde nitelenebilir çünkü *çay evi*, *sahibi*'nin baş olduğu son anlatımla birleşmeden önce oluşmuştur; benzer bir biçimde *Türk dil kurumu*, *dil* ve *kurum*'un ara nitelikli yapı *dil kurum*'un ürünüdür ve bu da *Türk*'le birleşmiştir. Bİ'nin 'ikinci' kurucu üzerinde bulunmasıyla ilgili olarak, bu (kısmi) çözümleme, konuşan tarafından kullanılan dilsel anlatıma uygun olmadığı zaman hiç bir malzemenin çıkartılamayacağı görüşüyle uyum içindedir. Daha küçük yapıların (örneğin

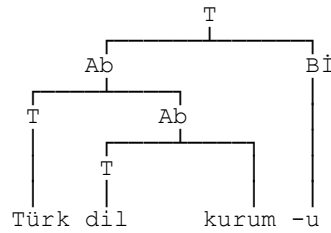
çay evi ve *dil kurum*) yapılandırıldığı düzen bakımından yapılan açıklama Bİ'nin üç öğeyi bir araya getiren yapının 'ortası'nda bulunup bulunmayacağını öngörmektedir. Ama Bİ ne zaman eklenir? Çünkü burada sunulan çözümlemede, Bİ'ni içeren *çay evi* ile, Bİ'ni içermeyen *dil kurum* arasında üretimsel bir farklılık var gibi görünmektedir. Bu soruyu yanıtlamak için gereken ipucu, Bİ'nin iyelik imleriyle birleşemediğine ilişkin gözlemdir: *diş fırça-m* [şeklinde bir yapı] bulunurken, *diş fırça-sı-m* [şeklinde bir yapıya] rastlamıyoruz. Bu karşıtlık bu iki imin birbirlerini dışladıklarını göstermektedir. İyelik ekinin tipik olarak temel birim düzeyindeki anlatım kurallarının alanında eklenmesi Bİ'nin anlatımının da bu düzeyde olduğuna ilişkin varsayımı kuvvetle destekler: Çatışkının doğduğu yer çekim alanıdır. Bütün bunlar doğruysa, *çay evi* kendi başına bir ad birleşigi olan *çay ev*'e dayalı bir temel birimdir; *Türk dil kurumu* temel birimi de *Türk dil kurum* birleşigine dayanır.

Çay evi sahibi ve *Türk dil kurumu* birleşiklerinin yapısal bağımlılıkları aşağıdaki biçimde temsil edilebilir:

- (16) Soldan Dallanan Tür: 'çay ev-i sahib-i'

- (17) Sağdan Dallanan Tür: 'Türk dil kurum-u'

Üçüncü olarak 'karmaşık yapılar yalın yapılarla nasıl açıklanabilir' sorusuna gelince, buraya kadar sunulan çözümlemeden, her iki türden yapı arasındaki

ilişkinin yineleme bakımından açıklanabileceği açıkça görülmektedir. Bir temel birim ve bir ad birleşik yapı oluştururlar ve bu birleşik yapı bir temel birim olarak belirtildiğinde (*çay evi*'nde görüldüğü gibi) Bİ alır; ikinci bir birleşik oluşturmak üzere başka bir temel birimle birleşince (*dil kurum*'daki gibi) 'olduğu gibi' kalır. En üst düzeyde, 'son ürün' (Ad Birleşigi = Ab) birleşik imini alarak serbest bir temel birim olarak, ya da uygun bir iyelik eki gerektiren bir iyelik temel birimi olarak ifade edilmelidir.

Son olarak, *Baltalimanı kemik hastalıkları hastanesi* gibi daha karmaşık yapılar bile, aynı şekilde, burada sunulan modelle uygun bir biçimde betimlenebilir. Bu modelin açıklayıcı gücü iki niteliyici özelliğe dayanır: 1) İlke olarak, yinelenici doğası gereği sonsuz uzunluktaki yapılar bu modelde betimlenebilir; 2) Bir öğeyi silme gibi başka yapı değiştirici işlemlere gerek duyulmaksızın Bİ'nin varlığı öngörülebilir. Ayrıca, burada savunulan, Bİ'nin Ab düzeyinde değil de temel birim düzeyinde eklendiği görüşü, yükleyici oluşum kurallarının türetmeye ilişkin biçimbilimi içinde yapılandırılmasıyla da desteklenmektedir (bkz 2.2.). Bu iddiayı açıklamak için yalın bir örnek yeterli olacaktır. *Güneş gözlüklü* önadının *güneş gözlüğü-ü* 'nden türetilceğini varsayalım. Özel hiç bir önlem alınmaksızın Bİ'i çıkarılıp *ğ*'nin yerine *k* konacaktır. Bu durumda (zaten Bİ'ni taşıyan bir biçimi değil) *güneş gözlük* ad birleşimini bir yükleyici oluşum kuralının girdisi olarak alırsak, bu kuralda betimlenmesi gereken tek şey bir biçimbirimin eklenmesidir; buradaki örnekte, önad nitelikli bir yükleyici oluşturmak için *-II* biçimbiriminin eklendiği belirtilmelidir.

2.5. Biçimbilim-Sözdizim II: Temel Birim Yükleyici Oluşumu

Bu bölümde İD'nin dillerin ciddiye alınması gerektiği iddiasına ilişkin bir örnek sunulacaktır. Bu iddiaya göre 'X ve Y yapıları arasında açık bir fark var olduğunda' işe 'bu farklılığın dilsel dizge içinde bir tür işlevselliği olduğu varsayımıyla' başlanmalıdır (Dik, 1989: 17).

Ali gelmiş değil ve *Ali gelmedi* tümcelerini çözümlerken ilk yapının 'anlamsal içeriği' çoğunlukla 'Ali'nin geldiği durumu söz konusu değildir' şeklinde temsil edilirken, ikinci tümce yalnızca 'Ali gelmedi' demektir. İlk açıklamadaki olumsuz işlemcinin etki alanını düşünecek olursak, bu olumsuzlayıcı 'Söz konusu olan durum Ali'nin gelmediğinden' çıkarılmış ve bunun sonucunda da onunla eşanlamlı olduğunu kabul edebiliriz. İkinci yapıya gelince, 'Ali gelmedi' demek, içerik açısından 'Söz konusu olan durum Ali'nin gelmediğinden' gerçekte farklı değildir. Hatta 'Ali gelmedi' için şu iki açılımı eşdeğerli olarak kullanabiliriz: 'Ali'nin geldiği durumu söz konusu değildir' ve

'Söz konusu olan durum Ali'nin gelmediğidir'. Bir olay durumu, örneğin X'in her hangi bir nitelenişi 'X durumu söz konusudur' anlamını verecek 'söz konusudur' gibi 'biçimsel' bir malzemeye genişletilebilir. Öyleyse, her iki yapının 'çevirisi' aslında bütünüyle eşdeğerlidir ve böylelikle, anlamdaki (olası) farklılıklara dayanarak biçimdeki farklılıkları çözümlemeyi hedefleyen bir yaklaşım sağlam dayanaklardan yoksundur. Gerçekten de, çok genel bir yaklaşımla, burada örneklenen yapıların aynı genel anlamı taşıdığını söyleyebiliriz: 'Ali gelmedi'. Yine de yalın bir eylem yapısı taşıyan (*Ali gelmedi*)'nin neden bir eylem olumsuz eki yerine bir ad nitelikli öge içeren daha karmaşık bir yapıyla (*Ali gelmiş değil*) yan yana durduğu sorusu geçerlidir. Bu gibi karşıtlıkların bir tür 'seyrek rastlanan' oluşumlara değil de üretken kurallara dayandığı, *Ankara'ya gidecek değilsin* ve *Ankara'ya gitmeyeceksin* gibi tümce çiftleriyle açıklanabilir.

Her iki yapının arasında biçim farklılıkları olduğundan, bu bölümün başındaki güdüler anlamdaki başka farklılıklara bakmaya itiyor bizi. Ama önce yapısal farklılıklar hakkında neler söylenebileceğine bakalım. Yukarıda belirtildiği gibi, *Ali gelmedi* 'nin derin yapısı açıkça görülmektedir: olumsuzlaşmış yükleme *Ali*'yi ilk öznellik temel birimi olarak alan bir eylem yükleyiciye dayanmaktadır. Ancak *Ali gelmiş değil* tümcesinin yapısı ilk bakışta açıkça görülemez. Eylem değil ad nitelikli bir olumsuzlayıcı taşımaktadır ve bu yapıyla en yakın benzerliği taşıyan yapı türü *Ali zengin değil*, *Ali öğretmen değil*, *Ali Fatma'nın kardeşi değil* ve *Ali okulda değil* gibi örneklerle temsil edilebilir. Özellikle sonradan verilen örneklerdeki yapıların türü burada gösterilmeye çalışılan konu açısından açıklayıcı niteliktedir. Oysa ilk iki örnekte derin yapıdaki yükleyicilerin sırasıyla önad ve ad nitelikli olduklarını, ikinci örnek çiftinde ise *Ali* üzerindeki yükleyicinin, onun ne olduğunu (olmadığını) gösterenin bir temel birim olduğu açıkça görülür: örneğin *Fatma'nın kardeşi (değil)* ve *okulda (değil)*. Ad nitelikli yükleyicilerle ilgilendiğimize göre, bütün durumlarda ad nitelikli olumsuz işlemci (eylem nitelikli *-mE* ve varlık nitelikli *yok* yerine) *değil* olarak ifade edilir.

Bütün bunlar bizi, yukarıdaki örneklerdeki *gitmiş* ve *gelecek* gibi anlatımların da ad nitelikli olması gerektiği ve her ikisinin de çekimli yapılardan daha çok temel birim-yükleyiciler olduğu sonucuna götürür. Tipik olarak bu gibi ortamlarda bulunan yapılar başsız ortaç tümcecikleridir ve böylelikle, *gitmiş* 'gitmiş olan biri', *gidecek* 'gidecek olan biri' şeklinde açıklanabilir. Böylece ad nitelikli yapıların gerçekten de *Ankara'ya gitmeyeceksin* örneğindeki gibi yalın bildirme anlatım türünden daha karmaşık olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Daha karmaşık yapıların (aynı 'genel' anlamı taşıyor gibi görünseler de) işlevsel bir açıklaması, her iki yapının da çoğu (belki

bütün) durumlarda, yalnızca aynı anlamı taşıMAdıkları için) karşılıklı yer değıştirebilir nitelikte olmadığı gözleminde bulunabilir. Oysa yalın yapı yalnızca *gideceksin*'i 'yansız' bir biçimde reddeder (*gitmeyeceksin* ve *gideceksin* birbirlerine karşı yapılarıdır); *gidecek değilsin* yapısı herhangi başka bir yapının yalnızca 'olumsuz karşı yapısı' değildir, aynı zamanda güçlü bir kiplik taşır çünkü başsız bir ortaç tümceciğine dayanan belirtisiz bir temel birim tarafından belirtildiğı şekliyle sınıf içeriğini (class inclusion) olumsuzlar. Bu örnekleri açmılayacak olursak, 'sen gidecek biri değilsin' ya da yalnızca 'sen gitmeyeceksin' demek arasında güçlü bir kiplik farkı vardır çünkü Konuşulan kişiyi gidenler sınıfına katmak ya da o sınıftan çıkarmak 'gitme-ilişisini' olumsuzlamakla aynı şey değildir. Kiplik yorumunu haklılaştıran ve buna izin veren de öznenin göndergesini nitelemedeki bu oldukça karmaşık biçimdir.

3 Sonuçlar

İD'nin düzeylere ayrılmış tümce yapısı modeli, işlemcilerin kullanımı ve benzeri gibi kullanışlı bir dizi aracı olan bir başka kuramsal çerçeve olduğunu söylemek, sanırım, büyük kolaycılık olur. Birden çok ilkeli bakış açısı nedeniyle, işlevsel yaklaşımda sözdizim içinde bütün görüngülerin yalnızca biçimsel alanda geçerli olacağı kurallar ve ilkelerle açıklanabilen bağımsız bir alan değildir, tersine anlambilim, sözdizim ve edimbilimi bütünleştirmenin yollarını arar. Bölüm 2.1.'de gördüğümüz gibi, edimbilim açısından sözdizimin araçsal bir niteliğı olduğu göz önünde tutulursa, Türkçe'deki sözdizimsel örüntülerin açıklanmasına yönelik önemli bir adım salt sözdizimsel kavramların yerine edimbilimsel kavramların kullanılmasıyla başarılır. İkinci olarak, bu kuramın üretici gücü bakımından, her türden sözdizimsel ya da biçimbilimsel çözümlemeyi hedefleyen bir çok kısıtlama belirlenmiştir. Genel 'dönüşüm' fikriyle karşılaştırılabilecek tek işlem türü, bölüm 2.2'de örneklediğı gibi yükleyici oluşum kurallarıdır. Bölüm 2.3'te dilbilimsel bir anlatım yalnızca biçimbilimsel yapısı temelinde değil, kullanımı bakımından çözümlenebileceğı gösterilmiştir. Bölüm 2.4'te birleşik yapıların çözümlenmesinde silme ve başka yapı değıştirici işlemlerin gerekli olmamakla kalmayıp (diğer türden) yükleyici oluşum kurallarıyla bağdaşmaz olduğu gösterilmiştir. Son bölüm olan 2.5'te açık bir biçimde yapıları farklılık gösteren (ama görünüşte aynı anlamı taşıyan) iki yapı var olduğunda, bu farklılıkları açıklayan bir işlevsel açıklamanın bulunmasının son derece olası olduğu iddiasına ilişkin bir örnek verilmiştir.

Kaynakça (Genel)

- Dik, Simon C., 1989, *The Theory of Functional Grammar (Part I: The Structure of the Clause)*. Dordrecht: Foris.
- Dik, Simon C., 1996, *The Theory of Functional Grammar (Part II: Complex and Derived Constructions)* (Edited by Kees Hengeveld). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Siewierska, Anna, 1991, *Functional Grammar* (Linguistic Theory Guides). London: Routledge.

Türkçe üzerine:

- Schaaik, Gerjan van, 1984, *A Functional Analysis of Aspects of Turkish Grammar*, MA Thesis. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Schaaik, Gerjan van, 1985, Valentie-reduktie in het Turks [Valency Reduction in Turkish]. In: *Tijdschrift voor Taal- en Tekstwetenschap* 2 1985, 127-139.
- Schaaik, Gerjan van, 1992, The Treatment of Turkish Nominal Compounds in FG. In: Michael Fortescue, Peter Harder and Lars Kristoffersen (eds.), 1992, *Layered Structure and Reference in a Functional Perspective*. Amsterdam: Benjamins. 231-252.
- Schaaik, Gerjan van, 1993, Similarity in Turkish, *EUROTYP Working Papers*, Series V.6, 1-53. Strasbourg: European Science Foundation.
- Schaaik, Gerjan van, 1994, Negation in Turkish. In: P. Kahrel - R. van de Berg (eds.), *Negation*. Amsterdam: John Benjamins. 35-50.
- Schaaik, Gerjan van, 1996, *Studies in Turkish Grammar* (Reihe Turcologica, Band 28). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schaaik, Gerjan van, 1996, A Blueprint for a Redhouse. In: Ahmet Konrot (ed.) *Proceedings of the 6th International Conference on Turkish Linguistics*, (August 1992). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basın.
- Schaaik, Gerjan van, 1997, On the usage of *gibi*. In: Lars Johanson and Éva Csátó (eds.) *Proceedings of the 7th International Conference of Turkish Linguistics*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schaaik, Gerjan van, 1997, Türkçe'de Öznelik Eksiltme. In: *Türk Dilbilim Araştırmaları*. Ankara: Hitit Yayınevi.
- Schaaik, Gerjan van, 1999, The Order of Nominalizations in Turkish. In: *Turkic Languages* Vol 3 Number 1. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schaaik, Gerjan van, forthc. Higher Order Compounds of Turkish (= Higher Order Compounds in Turkish: Some Observations. In: Celia Kerslake and Asli Göksel (eds.) *Proceedings of the Ninth International Conference on*

Turkish Linguistics, Oxford (UK), 12-14 August 1998 (Reihe Turcologica, Band 35). Wiesbaden: Harrassowitz. 113-120. (= Paper 7, this volume).
Schaaik, Gerjan van, in prog. *The Noun in Turkish. Its Argument Structure and the Compounding Straitjacket*. Wiesbaden: Harrassowitz.